

Bazyli Siegień

Białystok

Dyftongi w systemie fleksyjnym gwar północnej Hajnowszczyzny

Gwary północnej Hajnowszczyzny należą do obszaru językowego niejednoznacznie interpretowanego przez dialektologów. Jedni zaliczają je do wschodniosłowiańskich gwar przejściowych, tym samym nie określając ich przynależności do białoruskiego bądź ukraińskiego obszaru językowego. Inni, kontynuując tradycję podejmowania prób wyznaczenia dokładnej białorusko-ukraińskiej granicy językowej, wytyczają ową granicę, dzieląc badany obszar linią z południa na północ od przecięcia się rzeki Leśnej z granicą państwową z Białorusią do rzeki Narew między miejscowościami Rybaki i Bińdziuga, dalej w kierunku zachodnim równoległe do rzeki Narew. Na zachód od tej linii leżą takie wsie, jak Topiło, Orzeszkowo, Lipiny, Nowosady, Zwodzieckie, Borysówka, Grodzisko, Krzywiec, Waški, Rybaki, w dalszej jej części na południe od niej – miejscowości Odrynki, Trześcianka, Ryboły, Wojszki¹. Granica ta dzieli wschodniosłowiańskie gwary Białostocczyzny na białoruskie, leżące po wschodniej i północnej stronie wspomnianej linii, oraz ukraińskie – na zachód i południe od proponowanej granicy językowej.

Nie wnikając w szczegółową argumentację obydwu stanowisk, nieco bliżej scharakteryzuję jedynie jedną z cech językowych gwar hajnowskich, a mianowicie dyftongiczną wymowę dawnych samogłosek *ě*, *ē*, *ō*. Dyftongi, czyli sonanty niejednolite, występują (poza jednym wyjątkiem, o czym

¹ Zob.: M. Sajewicz, *Nasza mowa prosta, czyli o białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, „Над Быром і Навою”, Bielsk Podlaski 1992, nr 3 (4), s. 18; tenże, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Lublin 1997, s. 101.

niżej) wyłącznie pod akcentem. Dyftong płaski *iê*, *yê* wymawiany jest na miejscu dawnego *ě* i *ē* w pozycji po spółgłosce miękkiej lub historycznie miękkiej, labialny *uô* występuje na miejscu dawnego *ō* i *ē* po spółgłosce twardej. Wymowę *uô* spotykamy najczęściej w nowych sylabach zamkniętych: *kuôn'*, *wuôt*, *hnuôj*, *stuôt*, *wuôn*, rzadziej w sylabie otwartej: *sk'uôra*, *f'uôra*, *mn'uôho*, ale *k'on'i*, *hn'oju*, *n'očy*, i formach pełnogłosowych: *por'uôx*, *dor'uôška*, *xor'uôščy*. Natomiast w przypadku sonantu płaskiego charakter sylaby nie ma tu znaczenia, por.: *p'iēc*, *xl'iep*, *c'iep*, *l'ies*, *r'yēcka*, *u l'ies'i*, *xl'ieba*, *tob'ie*. W pozycji nieakcentowanej dyftongi ulegają monoftongizacji. Płaski dyftong *iê* redukuje się do *i*: *s'c'in'a*, *b'id'a*, *m'is'ok*, *p'is'ok*, a labialny *uô* zmienia się w *u*: *č'obut*, *v'ečur*, *nučl'ieš*, ale *hnojuôyka*².

Archaiczne zjawisko dyftongicznej wymowy dawnego *ě*, *ō* występuje również w systemie fleksyjnym badanych gwar. Sonanty *iê*, *uô* są obecne w końcówkach rzeczownikowych, przysiotnikowych, zaimkowych i liczebnikowych.

Rzeczownik

W deklinacji rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego dyftong *iê* (*yê*) spotykamy w miejscowniku liczby pojedynczej: *u xl'iv'iê*, *u šp'ix'er'yê*, *u humn'iê*, *na dvor'yê*, *na stoup'iê*, *u kunc'yê*, *u žyvoť'iê*, *na sel'iê*, *na stehn'iê*, *v okn'iê*, *u p'is'm'iê*, *na rukav'iê*. W pozycji nieakcentowanej jest on zredukowany do *i* (*y*): *u kr'edens'i*, *na pom'os'c'i*, *u samox'od'i*, *na v'oz'i*, *na r'overy*, *u tr'aktory*. W tej formie przypadkowej notowana jest też końcówka *-ovi*: *na kon'ov'i*, *u kutk'ov'i*, *o d'urn'ov'i*, *v xamut'ov'i*. Fleksja dyftongiczna jest kontynuacją dawnej końcówki *-ě* rzeczowników z tematem na *ô*³.

Rzeczowniki rodzaju żeńskiego w liczbie pojedynczej końcówkę w postaci *-iê* (*-yê*) przybierają w dopełniaczu: *z hor'yê*, *kor'yê*, *krov'iê*, *meš'yê*, *mys'yê*, *sestr'yê*, *stern'iê*, *zeml'iê*, celowniku: *dočč'yê*, *noz'iê*, *sestr'yê*, i miejscowniku: *na zeml'iê*, *na noz'iê*, *na mež'yê*, *u krov'iê*, *na peč'yê*, *u noč'yê*,

² Dyftongi były przedmiotem zainteresowania W. Kuraszkiewicza, który badał je na materiale gwar ukraińskich i białoruskich, wskazując na kierunki ich redukcji i związki z rozwojem ikawizmu. Zob.: W. Kuraszkiewicz, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią*, [w:] *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 30–33; tenże, *Ukraińskie i białoruskie dyftongi i ich redukcje w gwarach od Sanu po Narew*, [w:] *Ruthenica...*, s. 166–172; tenże, *Dyftongi i ich redukcje na Białorusi*, [w:] *Ruthenica...*, s. 173–180.

³ А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 11; Ф. М. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка беларускай мовы*, 3-е выд. Мінск 1989, с. 152.

na s'c'in'ie, na kos'c'ie, u ho'ov'ie, na šos'ie, u b'id'ie, na pet'ie, u vod'ie, na ruc'ye. Forma fleksyjna dopełniacza liczby pojedynczej jest kontynuacją dawnej końcówki -ě rzeczowników miękкотematowych na ā. W omawianych gwarach końcówka ta została zachowana również po spółgłoskach stwardniałych i twardych. W celowniku i miejscowniku liczby pojedynczej obserwujemy sytuację odwrotną. Kończówka -ie (-ye) swym pochodzeniem sięga fleksji -ě rzeczowników twardotematowych na ā z późniejszym przeniesieniem jej na tematy zakończone spółgłoską miękką⁴.

W mianowniku liczby mnogiej końcówkę -ie (-ye) zanotowano w następujących przykładach: dn'ie, doxtor'ye, kamen'ie, komar'ye, korč'ye, krauc'ie, kryž'ye, nož'ye, pazur'ye, rover'ye, traktor'ye, učytel'ie, z'at'ie, mater'ye, oh'lobl'ie, sok'ir'ye, hrabl'ie. W tym przypadku dyftong ie (ye) również pochodzi z ě. Kontynuuje on dawną końcówkę rzeczowników miękкотematowych na ā, przejętą także przez rzeczowniki rodzaju męskiego o temacie na spółgłoskę miękką i historycznie miękką. Po spółgłoskach tylnojęzykowych w pozycji akcentowanej występuje końcówka -i: bereh'i, prymak'i, ručn'ik'i, stoh'i, verr'i.

We fleksji rzeczownikowej spotykamy również dyftong labialny uo w składzie końcówki -uo, kontynuującej dawną końcówkę -ovъ dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników na ū. Kończówka ta została przejęta przez większość rzeczowników rodzaju męskiego w wielu językach słowiańskich, por. pol. domów, psów, mostów, cukierków, ros. *столов, зубов, боёв, боу-цов*, brus. *дамоў, стамоў, азнёў, кыстоў*, ukr. *бе́зезіє, дубіє, століє, сторо́жівє*, słoweń. *mostov, stebrov, prstov, gradov*⁵. W gwarach okolic Hajnówki końcówka -uo poza rzeczownikami rodzaju męskiego rozszerzyła się także na rzeczowniki żeńskie i nijakie. Oto przykłady: bereh'uo, dom'uo, kot'uo, sołtys'uo, stoł'uo, zub'uo, bab'uo, kor'uo, mater'uo, sok'ir'uo, xat'uo, hrabl'uo, mor'uo, pol'uo. Należy jednak zauważyć, że nie jest to jedyna końcówka dopełniacza liczby mnogiej rzeczowników rodzaju żeńskiego i nijakiego, por.: nu'ox, ruk, v'osok, d'osok, oveč'ok, vor'uo, stu'uo, ok'on, iieč – końcówka -ø, kur'y, hus'i, myš'y, dver'y, pl'eč'y – końcówka -i, -y. W pozycji nieakcentowanej na miejscu dyftongicznej końcówki -uo w wyniku monoftongizacji występuje końcówka -uu: b'očkuy, pol'akuy, pom'ostuy, samox'oduuy, v'orohuy, m'ečuuy, p'ečuuy, z'eml'uy.

⁴ A. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, *Гістарычная марфалогія...*, с. 11; Ф. М. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, с. 151.

⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fleksja imienna*, Warszawa 1971, s. 28–29.

Przymiotnik

W deklinacji przymiotników sonanty niejednolite występują w końcówkach dopełniacza liczby pojedynczej przymiotników żeńskich (dyftong płaski *ie*) oraz w celowniku liczby pojedynczej przymiotników żeńskich, a także miejscowniku liczby pojedynczej przymiotników wszystkich trzech rodzajów (dyftong labialny *uo*). W omawianych gwarach wymowę dyftongiczną dawnych samogłosek *ě*, *ē*, *ō* spotykamy jedynie w pozycji akcentowanej. Regularny charakter tego zjawiska narusza obecność dyftongu *ie* w końcówce dopełniacza liczby pojedynczej przymiotników rodzaju żeńskiego z akcentem na temacie: *d'obroie*, *n'ovoie*, *s'in'oiie*, *vy'sokoiie*⁶. Przy akcentowanej końcówce w tej formie przypadkowej następuje redukcja dyftongu *ie* do *i*, co jest zrozumiałe ze względu na to, że akcent pada na pierwszą samogłoskę fleksyjną, w tym przypadku na *o*, por.: *mołod'oi*, *kryv'oi*, *star'oi*, *sux'oi*. Zarówno końcówka akcentowana *-oi*, jak i nieakcentowana *-oiie* pochodzi z *-ojě*, wziętej z odmiany zaimków⁷. Na zachowanie dyftongu *ie* w końcówce nieakcentowanej wywarła wpływ forma zaimkowa *mon*, *cen*⁸ (gw. *toiie*, *s'oiie*).

Pozostałe wspomniane wyżej formy przymiotnikowe w składzie końcówki posiadają dyftong *uo* < *ō*. W celowniku liczby pojedynczej przymiotniki rodzaju żeńskiego mają akcentowaną końcówkę *-uoi*: *mołod'uoi*, *doroh'uoi*, *durn'uoi*, *kryv'uoi*, *sux'uoi*, *star'uoi*, zaś w pozycji nieakcentowanej fleksja przybiera postać zredukowaną *-ui*: *č'ornui*, *k'epskui*, *s'onnuui*, *žal'ieznui*, *zel'onui*, *ko'lor'ovui*, *x'utkui*. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w miejscowniku liczby pojedynczej przymiotników żeńskich, por.: *o mołod'uoi*, *u doroh'uoi*, *na kryv'uoi*, *u sux'uoi*, *na rab'uoi*, a także: *u s'in'ui*, *na čystui*, *na m'uocnuui*, *u žoutui*, *o xor'oš ui*, *na vel'ikui*.

Przymiotniki rodzaju męskiego i nijakiego w miejscowniku liczby pojedynczej kontynuują powstałą pod wpływem deklinacji zaimkowej końcówkę *-omь*⁹. Dawne *ō* w pozycji akcentowanej jest realizowane jako *uo*, natomiast przy akcentowanym temacie następuje monoftongizacja do *u*. Oto

⁶ Materiały zebrane do *Atlasu gwar wschodniostowiańskich Białostocczyzny* w miejscowościach na północ od Hajnówki nie ilustrują tego zjawiska. Końcówkę nieakcentowaną dopełniacza liczby pojedynczej przymiotników rodzaju żeńskiego odnotowano na tym terenie w postaci *-oi*, *-aj*, zob.: B. Janiak, *Wybrane zagadnienia fleksji przymiotników w gwarach wschodniostowiańskich Białostocczyzny*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, t. VI, Białystok 2004, s. 112–113, a także mapa 4, s. 120, mapa 4a, s. 121.

⁷ Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, s. 81.

⁸ Ф. М. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, с. 191.

⁹ Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, s. 83.

przykłady: *na doroh'ûom*, *u durn'ûom*, *na hłux'ûom*, *u mat'ûom*, *na s'lip'ûom*, *o star'ûom*, *u sux'ûom*, ale: *o d'obrum*, *u čystum*, *pry t'epłum*, *na kul'h'avum*, *na žeškum*, *u s'v'iežum*, *u t'epłum*, *u vel'ikum*, *u porv'anum*, *na m'okrum*.

Zaimek

Końcówka w postaci dyftongu *ie* występuje w formach celownika i miejscownika zaimków osobowych *ja*, *ty* oraz zaimka zwrotnego *seb'e*: *mn'ie*, *na mn'ie*, *tob'ie*, *o tob'ie*, *sob'ie*, *v sob'ie*. Zdecydowanie najwięcej dyftongicznych form fleksyjnych spotykamy w odmianie zaimka osobowego *von'a*. Poza formą narzędnika *ieiu*, w pozostałych przypadkach zależnych w końcówce mamy bądź sonant płaski *ie*: *ie* (dopełniacz i biernik), bądź labialny *uo*: *iuo*, *o iuo* (celownik, miejscownik). Taki sam paradygmat deklinacyjny (oprócz formy biernika) tworzą zaimki wskazujące *t'aia*, *s'aia*, por. *toie*, *s'oie*, *tuoi*, *s'uo*, *toieiu* (*t'oju*), *s'oieiu* (*s'oju*), *o tuoi*, *o s'uo* oraz zaimki dzierżawcze *moia*, *toia*, *svoia*: *moie*, *toie*, *svoie*, *moieu*, *toieu*, *svoieu*, *o moie*, *v toie*, *pry svoieiu*. Zaimek określony *sam'a* końcówkę dyftongiczną posiada jedynie w celowniku i miejscowniku: *sam'uo*, *v sam'uo*.

Dyftong *uo* występuje także w miejscowniku zaimków osobowych *vuo*, *von'e*: *o iuo*. Ponadto akcentowaną końcówkę *-uo* przybierają w tym przypadku (miejscowniku) zaimki dzierżawcze rodzaju męskiego i nijakiego *muoi*, *moie*, *tvuoi*, *toie*, *svuoi*, *svoie*: *na moie'uo*, *o toie'uo*, *u svoie'uo*, zaimek określony *sam*: *na sam'uo*, zaimki pytające i względne *xto*, *što*, *iak'i*: *o kuom*, *na čuom*, *u iak'uo*, zaimki przeczące *n'ix'to*, *n'ist'o*: *na n'ik'uo*, *n'i u čuom*. Warto zauważyć, że końcówka ta jest identyczna jak w przypadku przymiotników, por.: *u doroh'uo*, *na star'uo* itd. Podobieństwo deklinacji przymiotnikowej i zaimkowej nie kończy się tylko na formach miejscownika liczby pojedynczej. Analiza końcówek zawierających dyftongi pokazuje na bardzo bliskie podobieństwo, a często na całkowitą zbieżność, fleksji przymiotnika i zaimka. Fakt ten należy tłumaczyć przede wszystkim wpływem form zaimkowych na rozwój deklinacji przymiotnika¹⁰.

Jak wynika z przytoczonego materiału, w badanych gwarach dyftongi zajmują znaczne miejsce w systemie fleksyjnym rzeczownika, przymiotnika i zaimka. W odmianie rzeczownika końcówki dyftongiczne nie są obligatoryjne dla wszystkich rzeczowników w konkretnym przypadku, por.: *hospo-*

¹⁰ Zob.: Ф. М. Янкоўскі, *Гістарычная граматыка...*, с. 191.

dar'jē, noŝ'jē, sok'ir'jē, ale: *dom'y, or'jex'i, v'idel'cy, k'osy, ks'onšk'i, 'okna. pol'a*. Wybór tej czy innej końcówki uzależniony jest przede wszystkim od charakteru spółgłoski kończącej temat rzeczownika, a także miejsca akcentu. W niektórych przypadkach różne końcówki występują obocznie jako wariantywnie dla tego samego rzeczownika, np.: *u kunc'jē – u kunc'ov'i, u xl'iv'jē – u xl'iv'ov'i, na okn'jē – na okn'ov'i*.

W odróżnieniu od rzeczownika fleksja przymiotników wykazuje absolutną regularność. Kontynuując dawne samogłoski *ě, ō*, dyftongi *ie, uo* konsekwentnie występują w pozycji akcentowanej. W formach z akcentowanym tematem mają postać zredukowaną odpowiednio do *i* oraz *u*.

Poza uwagą autora pozostała deklinacja liczebników i imiesłowów przymiotnikowych. Jednak już wstępne obserwacje pozwalają wnioskować, że analogiczne do przymiotnikowych i zaimkowych zjawiska fleksyjne występują w odmianie liczebników porządkowych i imiesłowów przymiotnikowych, por.: *p'eršo'jē, dvan'acceto'jē, o v'os'muj, pī'atu'j, na tr'et'um, u tr'yccet' dev'iatum, pryv'ezano'jē, sk'ošano'jē, po rosk'īdanum, na zapr'ežanum*. Dokładna analiza tego typu zagadnień z zakresu liczebnika i imiesłowu powinna zostać poparta większą ilością przykładów, co, z kolei, wymaga zebrania znacznie obszerniejszego i pełniejszego materiału językowego.

S U M M A R Y

Diphthongs in the inflexional system of East Slavonic dialects in the area of Hajnówka are discussed in the article. In the linguistic material under consideration heterogeneous sonants *ie (jē), uo* appear in declension, inflexion of adjectives and pronouns. Their presence in substantival inflexion is of regular character and is strictly connected with the place of stress in a word form. Old vowels *ě, ō* appear in diphthong-like form only in a stressed position (*ě > ie (jē), ō > uo*), in an unstressed position they undergo reduction to *i, u*. Genitive singular adjectives of feminine gender *d'obro'jē, čyrv'ono'jē, xor'ošo'jē* are the exception to the above rule.